

Ermenistan Rusya İlişkileri: Giderek Artan Bağımlılık

Gülay Mutlu*

Özet

Ermenistan'ın Rusya'ya yönelik dış politika ve güvenlik, ekonomik ve buna bağlı olarak iç siyasi alanlardaki bağımlılığı ülkenin kendi tercihi çerçevesinde şekillenmiştir. Diğer taraftan bu tercih Erivan'ı gerek iç ve gerekse dış meselelerde Rusya'nın sözünden çıkamaz hale getirmiştir. Örneğin Ermenistan Ekim 2014'te Avrupa Birliği'nden ilham alarak Rusya'nın öncülüğünde oluşturulan Avrasya Ekonomik Topluluğu'nun (AET) resmen üyesi haline gelmiştir. Ancak bu üyelik Ermenistan'ın isteğine bağlı gerçekleşmemiştir. Dolayısıyla Ermenistan'ın Rusya'ya olan bağımlılığının kendisi açısından geri dönülmesi zor bir yola girdiğinin de kanıtıdır. Bu durum karşılıklı bağımlılık ile de açıklanamaz. Çünkü yeri geldiğinde Rusya Ermenistan ittifakı Ermenistan'ın saldırgan politikaları karşısında etkisizleşmektedir. Bununla birlikte Rusya Azerbaycan ile de inişli çıkışlı da olsa dış politik ilişkilerini sürdürmektedir. Bu bağlamda Moskova'nın Bakü'ye silah satışları Ermenistan'ı endişeye sevk etmektedir. Bu makalede Dağlık Karabağ savaşı sonrası Erivan'ın güvenlik zafiyeti ile başlayan sürecin günümüze –Ermenistan'ın Avrasya Ekonomik Birliği'ne resmen üye oluşuna kadar- hangi aşamalardan geçtiği ve Ermenistan için

nasıl zorunlu bir bağımlılık ilişkisine dönüştüğü incelenmektedir. Bu çerçevede ikili ilişkiler kurulduğu gündən bu yana Rusya'nın bölge siyaseti dâbilinde Ermenistan perspektifinden ve tarihsel ve sosyo-ekonomik boyutları ile değerlendirilecektir. Ancak bunun öncesinde iç ve dış politikasını Dağlık Karabağ sorununa endeksleyen Ermenistan'ın güvenlik sorununun temelini oluşturan meseleler ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ermenistan, Rusya, Azerbaycan, Dağlık Karabağ, Avrasya Birliği.

Ermenistan, 1918-1920 yılları arasında iki yıl süren bağımsızlık deneyiminin ardından modern dönemde gerçek anlamda bir devlete Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte kavuşmuştur. Sovyetler Birliği'nin çözülmesinin ardından Ermenistan'ın Rusya ile olan ikili ilişkileri giderek artan çok yönlü bir bağımlılık etrafında gelişmiştir. Bu bağımlılık, karşılıklı çıkarlar çerçevesinde tarihi bir geçmişe sahiptir. Kurulduğu yıldan bu yana her ne kadar Ermenistan Rusya'nın güdümünde ve ona 'mecbur' politikalar izlese de tarihe bakıldığında Erivan'ın isteklerinin de Moskova'dan olumlu yanıt bulduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu bağımlılık yalnızca Rusya lehine gelişmemiştir.

Diğer taraftan Ermenistan ile Rusya arasındaki ilişki, Rusya'nın Erivan üzerinde 'hegemon güç' olduğuna örnek teşkil etmektedir.¹ Rusya'nın geçmişten gelen bölgedeki etkinliği bu örnek üzerinde pekişmektedir. Ermenistan'ın Moskova'nın öncülüğünde kurulan ve Fyodor Lukyanov tarafından 'entegrasyonist bir proje'² olarak nitelenen Avrasya Ekonomik Birliği'ne, yüzde 57 iç kamuoyu desteği³ ile 10 Ekim 2014 tarihinde resmen katılması Rusya'nın ülkede yalnızca dış politika ve güvenlik bağlamında değil, iç politika ve sosyal alanda da etkin olduğunun,

(*)

- (1) Kamer Kasım, "Rusya-Ermenistan İlişkileri: Bölgesel Hegemon Güç ile Stratejik Ortağı Arasındaki İlişki" içinde Hasret ÇOMAK, *Rusya Stratejik Araştırmaları – 1*, TASAM Yayınları, İstanbul, 2006, s. 261.
- (2) Fyodor Lukyanov, "Avrasya Birliği ve Rusya," *Analist*, Ağustos 2014.
- (3) Deniz Berktaş, "Ermenistan Avrasya Birliği'ne Katıldı," (<http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/ermenistan-avrasya-birligine-katildi>).

bu güne en yakın tarihli, kanıtıdır. Bu makalede Erivan'ın Moskova'ya bu denli bağımlı olmasının nedenleri incelenecektir. İki ülkenin tarihsel ilişkisine özetle değinildikten sonra Ermenistan'da dış politika ve güvenlik, ekonomi ve iç politika alanlarında Rusya'nın oynadığı rol tartışılacaktır.

Ermenistan ve Rusya: İlişkilerin Tarihsel Gelişim Süreci

Rusya'nın Kafkasya'ya Ermenileri yerleştirmesi 1828 yılında imzalanan Türkmençay anlaşmaları ile başlamakta ve iki ülke ilişkilerinin temelleri bu döneme kadar uzanmaktadır.⁴ Anlaşma ile Kuzey Azerbaycan'ın tamamı Rus egemenliğine geçti. Bu dönemde Rusya Azerbaycan'ı Bakü, Elizavetpol ve Erivan olmak üzere üç yönetim bölgesine ayırdı. Diğer taraftan bölgenin jeopolitik öneminin farkına varan Rusya, Azerilerin kültürel açıdan Rus unsuru ile uyumsuz bir yapısının bulunması sebebiyle bölgeye yeni etnik unsurların göç ettirilmesi yönünde bir yol izledi.⁵ Özellikle 1826'dan başlayarak belirli aralıklar ile 1830'a kadar olan dönemde İran ve Osmanlı Devleti topraklarından gelen 124 binden fazla Ermeni, Erivan ve Dağlık Karabağ'a yerleştirildi.⁶ Azerbaycan'da Rus egemenliği döneminde yaşanan bu toplumsal değişim Kafkaslar'da bugünkü güç dengesini yansıtan, Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan blokuna karşı Rusya –Ermenistan blokunun oluşturulmasına zemin hazırlamıştır.

Çarlık Rusyasının doğu ticaretinden yararlanma emelleri için kullanmak istediği Ermeniler⁷ bu dönemde Rusya'ya davet edilmiş ve dini imtiyazlar da dâhil olmak üzere birçok garantiye sahip olmuştur. Sovyetler Birliği döneminde de Ermeni toplumu karşı kültürel ve siyasal açıdan daha destekleyici bir politika izlenmiştir. Örneğin Ermeniler Sovyet yönetimi süresince kendi alfabelerini kullanabilmişler, Ermeni isimlerinde herhangi bir değişikliğe gidilmemiş ve en önemlisi Ermeni Kilisesinin kültürel ve siyasal sistem

içindeki geleneksel rolünde bir zayıflama olmamıştır.⁸ Dolayısıyla Ermeniler Sovyet Rusyası da dâhil olmak üzere, ulusal bir politika izleyebilmişler ve Moskova üzerinde ileri sürdükleri talepler ile baskı kurabilmişlerdir.⁹

Dağlık Karabağ Sorunu ve Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası

Dağlık Karabağ sorununun temelleri Ermenilerin Ruslar tarafından Azerbaycan topraklarına yerleştirilme politikasına kadar geçmiş tarihlere dayanmaktadır. Ancak Gorbaçov dönemi açıklık politikası Ermenistan ve Azerbaycan arasında Karabağ konusunda yaşanan gerilimi çatışmaya dönüştürdü. 1986 yılında Ermenilerin Moskova'ya Karabağ'ın kendilerine verilmesine yönelik gönderdiği dilekçeler ile başlayan süreç, 1987 ve 1988 yıllarında Erivan ve Stepanakert'te bu yönde yapılan gösterilerle devam etti.¹⁰ Bu süreç sonunda yaklaşık 160 bin Azerbaycan Türkü bölgeyi terk etmek zorunda bırakıldı.¹¹ 1988'de Dağlık Karabağ Muhtar Cumhuriyeti, Ermenistan ile birleşme kararı aldı. Ancak bu karar Moskova tarafından reddedildi. Buna rağmen Azerbaycan ve Ermenistan arasında çatışmalar yaşandı. Moskova ikinci kez Ermenistan'a bağlanma kararı alan Dağlık Karabağ'ın yönetimini durumu kontrol etmek adına Azerbaycan'dan alarak merkezi Özel Yönetim Komitesi'ne bağladı. Bu kez de 1989 yılında Ermenistan Karabağ ile birleşme kararı aldı. Azerilerin itirazları ve kararı tanımaması üzerine suların bir türlü durulmadığı Güney Kafkasya'da Rusya durumu kontrol altına almak için geniş bir silah toplama faaliyeti başlattı ve Rusya böylece Ermeni saldırılarına karşı korunmasız kalan

(4) Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları," A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sayı 36, 2008, s. 192.

(5) Haluk Alkan, *Azerbaycan Paradoksu: Azerbaycan'ın İç ve Dış Politikası*, (Ankara, USAK Yayınları), 2010, s. 49.

(6) Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları," A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sayı 36, 2008, s. 192.

(7) Bilal N. Şimşir, "Ermeni Galesinin Tarihsel Kökeni Üzerine", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 1, 2001, s. 185.

(8) Haluk Alkan, *Azerbaycan Paradoksu: Azerbaycan'ın İç ve Dış Politikası*, (Ankara, USAK Yayınları), 2010, s. 50.

(9) A.g.e., s. 51.

(10) A.g.e., s. 51.

(11) Araz Aslanlı, "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu" *Avrasya Dosyası Azerbaycan Özel Sayısı*, cilt. 7, sayı 1, 2001, s. 400.

Azeri Türklerinin katline ve göçe zorlanması- na zemin hazırlamış oldu.

Güney Kafkasya devletleri arasında Rusya Ermenistan'ı stratejik müttefiki olarak belirlemiştir. Buna bağlı olarak Ermenistan ve Azerbaycan arasında yaşanan Dağlık Karabağ savaşında Rusya Ermenistan'ı desteklemiştir. Bilindiği üzere Güney Kafkasya, Rus dış politikasında önceliğe sahiptir. Rusya'nın eski Sovyet topraklarına giren bölgeyi kontrol etmesi anlamına gelen 'Yakın Çevre' politikası Moskova'yı, Güney Kafkasya da dâhil olmak üzere etki sahasındaki coğrafyalarda istemediği yönetimleri devirmeye¹² ve bölgede askeri üsler bulundurmaya¹³ yöneltmiştir. Rusya bölgede etnik temelli bölgesel sorunları, istikrarsızlığı sürekli kılmak ve eski gücünü yeniden tesis etmek amacıyla bir dış politika aracı olarak kullanmaktadır.¹⁴ Dolayısıyla Güney Kafkasya'da "dondurulmuş çatışmaların" kronik bir şekilde sürmesi Rusya'nın kontrol politikasına hizmet etmektedir. Nitekim bu duruma gösterilebilecek en iyi örnek, Moskova'nın Dağlık Karabağ Savaşı'nda (1988 – 1994) Erivan'a olan desteğinin, çözüm arayışı içerisinde Bakü'yü Bağımsız Devletler Topluluğu'na (BDT) üye olmaya zorlamasıdır.¹⁵ Böylelikle Azerbaycan'ın 1993 yılında gecikmeli olarak Topluluğun üyesi olması Rusya'nın bölgedeki kontrol politikasının bir sonucudur denilebilir. Rusya benzer politikaları Ağustos 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı sonrası da uygulamıştır. Bu kez Rusya, Abhazya ve Güney Osetya'yı tanıyarak bölgedeki dengeleri kendi lehine çevirmeye çalışmıştır. Rusya'nın bölgesel çatışmaları araçsallaştırmasına verilebilecek bir örnek de Dağlık Karabağ sorununun çözümü için oluşturulan AGİT Minsk Grubu eş başkanı olmasına rağmen, Moskova'nın sorunun çözümüne yönelik herhangi bir inisiyatif kullanmamasıdır.

Ermenistan Dış Siyaseti ve Güvenlik Sarmalı

Ermenistan'ın Rusya ile diğer Güney Kafkasya ülkelerinden farklı bir ilişki geliştirmesi esasında Dağlık Karabağ sorunundan

bağımsız bir durum değildir. Dağlık Karabağ sorunu ile izlediği irredentist politikalar Ermenistan'ın komşu ülkelere tehdit algılamasına sebep olmuştur.¹⁶ Bağımsızlık sonrası savaşın da etkisiyle kendi güvenliğini sağlayamayacak kadar zayıf bir devlet olması Ermenistan'ı Rusya'nın manipülasyonuna açık hale getirmiştir. Diğer taraftan Türkiye ve Azerbaycan ile kesilmiş olan diplomatik ilişkileri nedeniyle Kafkasya'da adeta sıkışık kalan Ermenistan bu nedenle Rusya'ya her ne kadar istemese de giderek daha da bağımlı hale gelmiştir. Güney Kafkasya ülkelerinin Rusya ile ilişkilerine bakıldığında, Gürcistan ve Azerbaycan'ın bağımsızlıklarını kazandıkları günden bu yana Rusya'dan uzaklaşmak yönünde politikalar izlediği gözlemlenirken, "Ermenistan'ın tam aksine her anlamda Moskova'nın güdümüne girdiği"¹⁷ söylenebilir. Erivan'ın tıpkı Osmanlı döneminde olduğu gibi Moskova'nın müttefiki olması Ermenistan'a Rusya'nın 1991'den bu yana bölgeye dönme çabalarına Kafkasya'da destek veren tek devlet olma özelliği yüklemiştir.¹⁸ Diğer taraftan Rusya'nın topraklarında en büyük Ermeni diasporasını barındırmasına koşut olarak Ermenistan'ın da Moskova yönetimi üzerinde etkin olduğu bilinmektedir.¹⁹

Rusya Dağlık Karabağ sorununda ateşkesten sonraki süreçte de savaş yıllarında olduğu gibi Ermenistan'ı desteklemiştir. Her ne kadar 1996'da sorunun çözümüne yönelik Lizbon'da Ermeni askeri unsurlarının Dağlık Karabağ'dan çekilmesi kararına arka çıksa da Rusya, bu konuda tarafını Ermenistan'dan yana belirlemiştir. Rusya Ermenistan'ı hem

(12) M. Turgut Demirtepe (ed), *Dağlık Karabağ Sorunu: Dar Alanda Büyük Oyun*, USAK Raporları, No: 11-04 2011, s.44.

(13) Kamer Kasım, *Soguk Savaş Sonrası Kafkasya*, (Ankara, USAK Yayınları, 2009), s.130.

(14) M. Turgut Demirtepe (ed), *Dağlık Karabağ Sorunu: Dar Alanda Büyük Oyun*, USAK Raporları, No: 11-04 2011, s.23.

(15) Dimitri Trenin, "Russia's Security Interests and Policies in the Caucasus Region" içinde "Bruno Coppietes (Ed) *Contested Borders in the Caucasus*, (USA, Yub University Press, 1996), s. 226.

(16) Kamer Kasım, "Başlangıcından Barış Sürecine Dağlık Karabağ Çatışması." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 2, 2001, s.8.

(17) A.g.e.

(18) Sedat Laçiner, *Hangi Ermeni Sorunu*, (Ankara, USAK Yayınları, 2009), s.124.

(19) Sedat Laçiner, *Türkler ve Ermeniler*, (Ankara, USAK Yayınları), 2005, s.224.

askeri hem de siyasi olarak beslemektedir. Dolayısıyla Kafkasya'da Ermenistan Rusya ile dış ve güvenlik politikaları bağlamında bölgesel bir ittifak içerisine girmiştir. Bu ittifakın karşısında ise Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan cephesi bulunmaktadır.²⁰ Dolayısıyla Ermenistan'ın Azerbaycan, Gürcistan, Türkiye gibi bölgesel aktörler ve hatta Avrupa Birliği (AB) ile ABD gibi bölge dışı aktörler ile ilişkilerinin temel parametresini yine Dağlık Karabağ sorunu belirlemektedir.²¹

Hâlihazırdaki güvenlik kaygıları, bağımsızlığından itibaren güçlü bir başkanlık sistemine sahip Ermenistan'ı dış politikada normalleşme sürecinden uzak tutmuştur. Hâlbuki ekonomik anlamda zor tecrübeleri olan ülkenin komşuları ile ticaretini geliştirmeye olan ihtiyacı kaçınılmaz bir durum iken ilk Devlet Başkanı Levon Ter-Petrosyan döneminde Türkiye ile kara sınırının kapatılması ülke için herhangi bir normalleşme seçeneği bırakmamıştır. Her ne kadar Ter-Petrosyan Rus güdümünden uzaklaşmak istese de Dağlık Karabağ'ın oluşturduğu güvenlik zafiyeti Erivan'ın Moskova'ya olan bağımlılığını azaltmamıştır. 1998'de Devlet Başkanlığı'na gelen Robert Koçaryan da Dağlık Karabağ sorununda herhangi bir ilerleme kaydedememiştir. Çünkü ülke içerisindeki radikal gruplar ve onların oluşturduğu şiddet ortamı Ermenistan'ın dış politikasında açılım yapmasına engel teşkil etmektedir.²² Bunun en çarpıcı örneği 1999 yılında Karabağ konusunda aralarında uzlaşmacı tavırları ile bilinen 8 parlamenterin öldürülmesidir.²³ Koçaryan'ın Rusya ile ilişkilerini batılı devletler ile geliştireceği ikili veya çok taraflı işbirlikleri ile dengeleme çabası da sonuç vermemiştir. NATO ile ilişki kurma denemeleri ise Dağlık Karabağ sorunu sebebiyle boşa çıkmıştır. Koçaryan döneminde iki ülke arasında üç askeri işbirliği anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmalar Rusya'ya bağımlılığın arttığına bir göstergesi olmuştur. Serj Sarkisyan Ermenistan'da başkanlık koltuğuna oturduğunda ise başlangıçta ülkede değişim rüzgârlarının esebileceği izlenimini vermiştir. Nitekim Er-

menistan'ı Rusya'ya adeta kilitleyen Dağlık Karabağ sorununda somut adımlar atılmıştır. Çözüme yönelik çalışmalar özellikle 2008 Rusya-Gürcistan savaşından sonraki süreçte hız kazanmıştır. Ancak diğer taraftan bu savaş Ermenistan'ın Güney Kafkasya'daki önemini Rusya'ya göstermiştir. Sonuç itibariyle Ermenistan bu durumdan en çok etkilenen komşu ülke olmuştur, çünkü ülke ticaretinde önemli bir yere sahip olan Gürcistan hattı savaş nedeniyle kapanmış ve Ermenistan ekonomisinin zararına yol açmıştır. Türkiye ve Azerbaycan ile sınır ticareti yapamayan Ermenistan Gürcistan'ın Batum ve Poti limanlarını kullanmakta idi. Ancak Ağustos 2008 sonrası Gürcistan sınırının Rusya'ya geçişi kapalı olması nedeniyle Ermenistan bu hattı kullanamamaktadır.

1994 yılında imzalanan ateşkes anlaşmasının ardından Rusya ve Ermenistan arasında 1995 yılında Ermenistan'ın ikinci büyük şehri olan Gümrü'de²⁴ Rus askeri birliklerinin bulundurulmasına dair anlaşması yapıldı.²⁵ Başlangıçta 25 yıl olan bu askeri üssün ülkede kalma süresi taraflarca 2010 yılında imzalanan yeni bir anlaşma ile 2044'e kadar uzatılmıştır.²⁶ Böylece Ermenistan ülkesindeki Rus üslerini adeta daimi bir hale getirmiştir. Ancak şu da bir gerçektir ki, bugün hala ülkenin Türkiye ve İran sınırlarının güvenliği Rus askerlerin sorumluluğundadır. Bu bağlamda Ermenistan ve Rusya arasındaki askeri işbirliği üç temel anlaşmaya dayanmaktadır: Karşılıklı Dostluk, İşbirliği ve

- (20) Güner Özkan, «Nagorno-Karabakh Problem: Claims, Counterclaims and Impasse», *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, 2006, s.138.
- (21) Mohiaddin Mesbahi, "Russian foreign policy and security in Central Asia and the Caucasus", *Central Asian Survey*, cilt:12 sayı:2, 1993, s.188.
- (22) AI Dawisha, Karen Dawisha, *The making of foreign policy in Russia and the new states of Eurasia*, (New York, ME Sharpe Armonk, 1995), s.49.
- (23) Erik Melander, "The Nagorno-Karabakh conflict revisited: was the war inevitable?", *Journal of Cold War Studies* cilt:3, sayı:2, 2001, s.63.
- (24) Gümrü üssünün yanı sıra Armavir, Artaşat ve Mengi'de de Rus askeri üssü ve radar tesisleri bulunmaktadır. Bkz. Dimitri Trenin, "Russia's Spheres of Interest, Not Influence", *The Washington Quarterly*, cilt: 32, sayı:4, 2009, s.17.
- (25) Dimitri Trenin, "Russia's Spheres of Interest, Not Influence", *The Washington Quarterly*, cilt: 32, sayı:4, 2009, s.17.
- (26) "Russia, Armenia Sign Extended Defense Pact" Radio Free Europe, Radio Liberty, (http://www.rferl.org/content/Russian_President_Medvedev_To_Visit_Armenia/2131915.html)

Güvenlik Anlaşması, Ermenistan Topraklarındaki Rus Askeri Üsleri Hakkında Anlaşma ve Ermenistan Topraklarında Rus Sınır Birliklerinin Statüsüne Dair Anlaşma.²⁷ “Ermenistan açısından bakıldığında Erivan’ın Bakü ile arasındaki Dağlık Karabağ temelli anlaşmazlık nedeniyle hem Azerbaycan hem de Türkiye’den algıladığı tehdidin, ülkedeki Rus askeri varlığının devam etmesini gerekli kılan en önemli neden olduğu ifade edilebilir.”²⁸

Ermenistan’ın güvenlik zafiyetini örttüğü bir başka unsur yine Rusya öncülüğünde kurulan ve tamamen güvenlik temalı bir yapılanma olan Kollektif Güvenlik Anlaşması Örgütü’dür (KGAÖ). Ermenistan’ın Gümrü şehrinde bulundurduğu askeri üs Ermenistan’a ucuz veya bedava Rus silahı edinme olanağı sunmaktadır. Azerbaycan’ın üyesi olmadığı KGAÖ de Ermenistan’ın Azerbaycan ile çıkabilecek olası bir savaşta Moskova’nın desteğini almasını sağlayacak en büyük güvenlik garantisidir.²⁹

Sonuç itibariyle Ermenistan, Azerbaycan ile yaşadığı Dağlık Karabağ sorununa paralel olarak Rus askerlerinin ülkesine girişine izin vermiş ancak bu durum yalnızca askeri varlıkla sınırlı kalmamıştır. Diğer taraftan Ermenistan yönetimi Rusya’ya gereğinden fazla taviz vermiştir. Bu durum ise Rusya Ermenistan ilişkilerinde bağımlılıktan ziyade boyun eğme pozisyonuna³⁰ evrildiği söylenebilir. Ermenistan’ın Dağlık Karabağ temelli güvenlik tasası dış politikasının Rusya’dan başka bir seçeneği olmayan bir sarmala dönüşmesine neden olmaktadır. Ancak bu sarmalın içerisinde yalnızca güvenliğin olduğu söylenemez. Ülkenin ekonomi ve enerji politikaları da güvenlik kaygısı nedeniyle Rusya’ya endekslenmiştir.

Yüksek Ekonomik Bağımlılık Çerçevesinde Ermenistan’ın Avrasya Birliği Serüveni

Bağımsızlığının ardından Ermenistan kendisini oldukça zor bir ortamda buldu. Bü-

yük bir depremi henüz yaşamıştı. 1988 yılında karşı karşıya kaldığı yıkıcı depremin verdiği hasarı telafi etmek adına Rusya’dan alınan borçlar ülkenin pek çok alt-yapı kuruluşunun Rus şirketlerine geçmesine yol açmıştı.³¹ Ermenistan komşusu Gürcistan gibi denize çıkışı olan veya Azerbaycan gibi enerji kaynakları açısından zengin bir ülke değildi. Üstelik Dağlık Karabağ savaşını tecrübe etmiş ve Türkiye ile sınırları kapanmıştı. Azerbaycan ve Türkiye tarafından da ülkeye bugün hala devam eden ambargo uygulanmaktaydı. Dolayısıyla Ermenistan ekonomisi Rusya’dan aldığı krediler ve kalkınma yardımları ile ayakta tutulmaktadır.³² Diğer taraftan 2013 yılında 9,8 milyar dolar gayrisafi milli hâsılaya sahip Ermenistan’da bu rakamın yaklaşık 1,45 milyar dolarını ülke dışından gelen işçi dövizleri (*remittance*) oluşturmaktadır.³³ Bu hususta dikkat çeken en önemli nokta ise işçi dövizlerinin ülkeye giriş rotasının en fazla Ermeni nüfusa sahip olan Rusya üzerinden çizilmesidir.

Rusya ile ilişkiler başlangıçta yalnızca askeri işbirliği şeklinde olsa da Ermenistan’ın özelleştirme politikası sayesinde ekonomik bir boyut kazandı. Rusya Ermenistan’daki askeri sanayi tesislerini birer birer satın aldı. İkinci olarak Ermenistan ithalatında önemli oranda paya sahip olan enerji tesislerini de Rus şirketleri kontrol etmeye başladı. Ermenistan açısından son derece önemli olan Metsamor nükleer enerji santrali bunlardan biriydi. Ülkenin enerji ihtiyacının % 40’ını sağlayan bu tesis Rusya’nın idaresine geçmiştir. Ermenistan’ın doğalgaz ithalatında

(27) Kamer Kasım, “Armenia’s Foreign Policy: Basic Parameters of the Ter-Petrosian and Kocharian Era” *Review of Armenian Studies*, cilt: 1, Sayı: 1, 2002, s.101.

(28) M. Turgut Demirtepe (ed), *Dağlık Karabağ Sorunu: Dar Alanda Büyük Oyun*, USAK Raporları, No: 11-04 2011, s. 65.

(29) Güner Özkan, “Ermenistan’ın Çıkmazı ve Avrasya Ekonomik Birliği” *Analist*, Ağustos 2014.

(30) A.g.e.

(31) Gülay Mutlu, “Ermenistan Yeni Döneme Girerken (!)” *Analist*, Mayıs 2013.

(32) Kamer Kasım, “Ermenistan Parlamento Seçimleri”, *Analist*, Haziran, 2012.

(33) Armenia joins Eurasian Union, Economist Intelligence Unit, (<http://country.eiu.com/article.aspx?articleid=592382843&Country=Armenia&topic=Politics&subtopic=Forecast&subsubtopic=International+relations>).

da Gazprom tekel konumundadır. Rus demiryolları şirketi ülkenin ulaşım altyapısına da devasa yatırımlarda bulunmuştur. Bugün Rusya %45'lik pay ile Ermeni ekonomisinin en büyük yatırımcılarından³⁴. İletişim ve ulaşım alt yapılarından enerjiye, banka sektörüne kadar birçok alada faaliyet gösteren Rus şirketler aracılığı ile Moskova, ülke ekonomisinin iplerini tam anlamıyla eline geçirmiştir. Rusya bu durumu yeri geldiğinde kendi çıkarlarına yönelik olarak kullanmaktadır. Bunun en iyi örneği ise geçtiğimiz yıl AB Doğu Ortaklığı projesinden Ermenistan'ın elinin boş dönmesidir. Bugün Ukrayna krizinin temel sebepleri arasında görülen bu proje³⁵ eski Sovyet cumhuriyetleri (Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Ukrayna Moldova ve Belarus) ile AB arasında uzun vadede siyasi ve ekonomik entegrasyon öngörmektedir. 2009 yılında yürürlüğe konulan bu proje Erivan tarafından Rusya'ya olan bağımlılığı azaltmak ve çok-yönlü dış politika izleyebilmek adına bir fırsat olarak görülmüştür. Ancak 2013 yılında Vilnius'ta yapılan AB Doğu Ortaklığı zirvesinde Ermenistan'ın imzalamayı umduğu anlaşmalar beklenen şekilde Moskova'nın engeline takılmıştır. Moskova Erivan'ın tam da müzakereleri yürüttüğü sırada Ermenistan'a 189 dolardan sattığı doğal gazın fiyatını 270 dolara yükseltmiştir.³⁶ Bütçesinin zaten önemli bir kısmını Moskova'dan aldığı krediler ve fonlardan oluşan Ermenistan'ın, doğal gazın metreküpüne bu fiyatları ödemesi neredeyse imkânsızdı. Diğer taraftan Rusya'nın Haziran ayında Azerbaycan ile imzaladığı 1 milyar dolarlık silah satışını öngören anlaşma da Erivan'ı Azerbaycan ile çıkabilecek bir savaşta Moskova'nın desteğini kaybetme endişesine³⁷ sevk etmiştir. Dolayısıyla Ermenistan'ın Rusya'ya olan bağımlılığı Kamer Kasım'ın ifadeleriyle, "...özgün bir dış politika oluşturmasını etkilerken, Rusya-Ermenistan ilişkilerini de çok tahmin edilebilir ve değişmeyen bir çizgiye oturtmuştur."³⁸ Bu bağlamda Ermenistan'ın AB Doğu Ortaklığı projesi yerine 10 Ekim 2014'te Rusya'nın inisiyatif ile kurulan Avrasya Ekonomik Birliği'ne

(AEB) her ne kadar Birlik ülkelerine sınırı dahi bulunmasa da resmen üye olması³⁹ şaşırtıcı bir durum olmamıştır. Doğu Ortaklığı ile ilerleyen süreçte ise Erivan yalnızca müzakerelere katılacak ancak herhangi aktif bir işbirliği veya ortaklık anlaşmasının altına da imza atmayacaktır. Diğer bir deyişle Rusya'nın Avrasya Birliği konusundaki ısrarı devam ettiği sürece ekonomik ve güvenlik bağlamında Rusya'ya göbekten bağlı olan Ermenistan'ın Moskova'nın rızası olmadan katılım sağlaması son derece zor görünmektedir.

Diğer taraftan Rusya'nın Güney Kafkasya politikası gereği Ermenistan'ı kontrol altında tutması son derece önemlidir. Kafkasya'da Azerbaycan ile değişken ve Gürcistan ile de sorunlu dış ilişkilere sahip olan Rusya dış politika, güvenlik ve ekonomik ilişkiler bağlamında yörüngesinde tuttuğu Ermenistan'ın iç siyasetinde de güçlü bir aktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Rusya'nın Ermenistan iç siyasetindeki rolü bu bölümün ardından incelenecektir.

Ermenistan İç Siyasi Aktörü Olarak Rusya

Ermenistan askeri, güvenlik, ekonomik ve dış politika alanlarında olduğu gibi iç siyasetinde de Rusya'ya yüksek oranda bağımlıdır. Rusya'nın izlediği Güney Kafkasya politikası bölge ülkelerinin iç siyasetinde

(34) Rusya Ermenistan'daki en büyük yatırımcı olma ünvanını 2012 yılında Arjantin'e kaptırmıştır. 2013 yılında ise Rusya listede Arjantin ve Fransa'nın altına düşmüştür. Ermenistan ile Arjantin arasındaki bağlantı ise bölgedeki yatırımları gerçekleştiren Ermeni asıllı Arjantinli milyarder Eduardo Eurnekian'dır. Bkz. Giorgi Lomsadze, "And the Top Foreign Investor to Armenia Is . . .", (<http://www.eurasianet.org/node/70196>).

(35) Doğu Ortaklığı için bkz. Habibe Özdal, "Ukrayna Krizi Güncellemesi: Neler Oluyor?", (http://usak.org.tr/kose_yazilari_det.php?id=2352&cat=330#.VETDqmd_sW4).

(36) Haroutiun Khachatryan, "Russia Will Not Abandon the Caucasus,' Putin Tells Armenia", (<http://www.cacianalyst.org/publications/field-reports/item/12875-russia-will-not-abandon-the-caucasus-putin-tells-armenia.html>).

(37) Armen Grigoryan, "Russia Advances Its Position in the South Caucasus", (<http://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/12856-russia-advances-its-position-in-the-south-caucasus.html>).

(38) Kamer Kasım, Kamer Kasım, *Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya*, (Ankara, USAK Yayınları, 2009), s. 131.

(39) Deniz Berktaş, "Ermenistan, Avrasya Birliği'ne Katıldı" Al Jazeera, (<http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/ermenistan-avrasya-birligine-katildi>).

Moskova'nın rolü konusundaki ipuçlarını barındırmaktadır. Rusya bölge politikasında kendisine karşı mesafeli ve eleştirel yaklaşan yönetimlerin olmasını arzu etmemektedir.⁴⁰ Bu bağlamda dış politika ve ekonomide olduğu gibi Ermenistan iç siyaseti de Rusya'nın güdümünde ilerlemektedir. Ancak Ermenistan iç siyasetini etkileyen birçok unsur bulunmaktadır. Bunların en başında Dağlık Karabağ sorunu gelmektedir. 'Karabağ Klanı'⁴¹ olarak bilinen kesim, bir dönem ülke içerisinde yoğun bir şekilde bürokratik ve siyasi mekanizmalarda kadrolaşmıştır.⁴² Ermenistan bağımsızlığını kazandıktan sonra en önemli iç ve dış sorununu Dağlık Karabağ teşkil etmekteydi. Öyle ki, ilk Devlet Başkanı olan Levon Ter-Petrosyan Dağlık Karabağ sorununun çözümüne yönelik 1997 AGİT planına sıcak baktığı gerekçesiyle ülke içerisindeki radikal gruplardan ve diasporadan aldığı sert tepkiler sonucu istifa etmek zorunda kalmıştır.⁴³ Ancak Ter-Petrosyan devlet başkanlığı süresinde Dağlık Karabağ sorununun çözümünden yana olmuş ve ekonomik anlamda Rusya güdümüne girmemek için Türkiye ile ilişkilerin normalleşmesini savunmuştur. Ter-Petrosyan bu tutumundan dolayı özellikle Ermeni Devrimci Federasyonu'nun katı eleştirilerine maruz kalmıştır.⁴⁴ 1996 yılında yapılan başkanlık seçimlerini kazanmasına rağmen diasporadan gelen protestolar nedeniyle 1997 'de istifa etmiştir. Ancak bazı kaynaklarda bu istifanın sebebi Rusya ve Taşnaklar olarak gösterilmektedir.⁴⁵ Çünkü Ter-Petrosyan Ermenistan'ı tamamen Rusya'ya bağımlı hale getirecek politikalarından kaçınmıştır.

Burada Ermenistan iç siyasetinde oldukça baskın olan iki unsurun diaspora ve Taşnaklar'ın Erivan'ın Rusya'ya olan bağımlılığı azaltmak yönündeki çabalarına, ideolojik yaklaşımları sebebiyle sürekli olarak engel olduğu söylenebilir. Zira diaspora nedeniyle Ermenistan politikaları Erivan'da belirlenemez olmuştur. Diaspora soykırım iddiaları etrafında ortak bir düşman belirleyerek varlığını sürdürmektedir. "Diaspora sorunu sa-

nılanın aksine 1915 olaylarından veya tarihsel gerçeklerden ziyade diasporanın kendi kimliğini yaşatabilmek için ortak bir düşman ve bir dava elde etme gayretinin bir sonucudur."⁴⁶ Diğer taraftan Taşnakların sergilediği radikal milliyetçi hareketeler ise ülkeyi gerçekçi iç ve dış politika izlemekten uzaklaştırmıştır. Dolayısıyla Ermenistan'ın Rusya'nın güdümüne girmesi başlangıçta belki de kaçınılmaz olmayacaktı.

Karabağ Klanı'ndan olan Koçaryan devlet başkanı olduğunda ise son derece sert bir üslupla Ermenistan ile diasporanın Türkiye'ye karşı tüm güçleri ile mücadele vermesi gerektiği söylemini kullanmıştır. Koçaryan döneminde Ermenistan kendisini daha fazla tecrit etmiştir. Ülke içerisinde Ter-Petrosyan'ın faaliyetlerine yasak getirdiği Ermeni Devrimci Federasyonu'nun yeniden faaliyette bulunmasına yeniden izin vermiştir. 1999'da Ermenistan'da radikal grupların oluşturduğu aşırı bir şiddet ortamı doğmuş ve 8 parlamenterin öldürüldüğü Parlamento saldırısı bu dönemde gerçekleşmiştir. Her ne kadar Koçaryan Rusya'ya bağımlılığı azaltmak için ABD ile ilişkilerini geliştirmek yönünde adımlar atmışsa da bunda başarısız olmuştur.

Serj Sarkisyan'ın devlet başkanlığı koltuğuna çıkması ise seçimlere hile karıştırıldığı iddialarının olduğu ve karmaşayı da beraberinde getiren bir sürecin sonunda gerçekleşmiştir. Ter-Petrosyan seçimin yenilenmesi konusunda Batılı devletlerde yardım talep etmiştir. Bu sırada eski Sovyet coğrafyasında gerçekleşen renkli devrimlerden birinin de Ermenistan'da gerçekleşebileceği görüşleri

- (40) Jim Nichol, *Armenia, Azerbaijan, and Georgia: Political Developments and Implications for US Interests*, (USA DIANE Publishing), 2011, s.12.
- (41) Svante E. Cornell, "Autonomy as a Source of Conflict: Caucasian Conflicts in Theoretical Perspective", *World Politics*, cilt: 54, sayı: 2, 2002, s. 256.
- (42) Stephan H. Astourian, *From Ter-Petrosian to Kocbarian: Leadership Change in Armenia*, (Berkeley, University of California, 2000), s.25.
- (43) Kamer Kasım, "Başlangıçtan Barış Sürecine Dağlık Karabağ Çatışması", *Ermeni Araştırmaları*, sayı: 2, 2001.
- (44) Kamer Kasım, *Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya*, (Ankara, USAK Yayınları, 2009), s.165.
- (45) A.g.e., s.152.
- (46) Sedat Laçiner, *Hangi Ermeni Sorunu*, (Ankara, USAK Yayınları, 2009), s.17.

dillendirilirken seçim sonrası çıkan olaylar kontrol altına alınmıştır. Ancak Ermenistan'da herhangi bir yönetim değişikliğinin⁴⁷ ancak ve ancak ülke ekonomisinin temel kaynaklarını oluşturan Rusya'nın ve diasporanın isteği ile gerçekleşebileceği anlaşılmıştır.

Diğer taraftan ülke içi siyasette Dağlık Karabağ sorununun yönetimler tarafından Ermenistan'ın sosyo-politik temel yapısal aksaklıklarını perdelemek amacıyla kullanıldığı görülmektedir. Ermenistan'da ekonomi ve siyaset birbiriyle iç içe geçmiş durumdadır. Ekonomik gücü elinde bulunduran kesimin siyasette de bu vesile ile söz sahibi olması birçok sorunu da beraberinde getirmektedir. Diğer taraftan demokrasi ve insan hakları alanında kurulduğu günden bu yana Ermeni devletinin önemli bir yol kat ettiğini söylemek oldukça güçtür.⁴⁸ Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın bir kolu olan Demokratik Kurumlar ve İnsan Hakları Ofisi'nin 2013'te yayınlamış olduğu rapor, Ermenistan'daki hukuk sisteminin, insan hakları bağlamında yetersiz olduğunu, seçimlerin adil ve eşit olarak yapılmadığını açıkça gözler önüne sermektedir.

Bölünmüş muhalefeti, artan işsizlik oranları ve sosyo-ekonomik krizleri ile birlikte Ermenistan iç siyasetinde Rusya'nın etkisine oldukça açık bir duruma gelmektedir. Örneğin Rusya, ülkesinde bulunan Ermeni asıllı işçilerin Ermenistan'a döviz göndermesini zorlaştırarak, petrol ürünlerinde fiyat artışına giderek⁴⁹ veya Dağlık Karabağ sorununda Azerbaycan'a silah ve mühimmat satışı gerçekleştirerek ülkenin iç siyasetini kolaylıkla etkileyebilecek bir pozisyonadadır.

Sonuç

Bağımsızlığından bu yana Ermenistan'ın Rusya'ya yönelik dış politika ve güvenlik, ekonomik ve buna bağlı olarak iç siyasal alanlardaki bağımlılığı tamamen ülkenin izlediği irredentist politikalar çerçevesinde kendi tercihinden kaynaklanmaktadır.

Bugün gerçek anlamda Ermenistan'ın bütün stratejik unsurları Rusya'nın elindedir. Her ne kadar çeşitli kaynaklarda Ermenistan ile Rusya stratejik ortak ifadesi ile geçiyor olsa da Moskova tıpkı diğer eski Sovyet ülkelerine yönelik olduğu gibi havuç-sopa politikası uygulayarak aslında bu coğrafyada hegemon güç olduğunu kanıtlamaktadır. Ancak Güney Kafkasya'da Ermenistan özelinde Rusya'ya ola bu bağımlılık Erivan'ın kendi seçimleri doğrultusunda gerçekleşmiştir. Ermenistan Dağlık Karabağ sorunu ile doğrudan veya dolaylı olarak neredeyse her alanda Rus güdümüne girmiştir.

Bu durum elbette Rus dış politikasının çıkarlarına hizmet etmektedir. Bu sebeple Güney Kafkasya'da en temel dondurulmuş çatışma olan Dağlık Karabağ sorununda Rusya inisiyatif almamaktadır. Hâlbuki Rusya Minsk Grubu'na sebep kalmaksızın Ermenistan üzerinde baskı kurmak kaydıyla Azerbaycan topraklarını işgal eden Ermeni kuvvetlerinin Dağlık Karabağ'dan çekilmesini sağlayabilecek tek ülke konumundadır. Dağlık Karabağ sorununun çözümlenmeyişi yalnızca Ermenistan'ı değil genel olarak Güney Kafkasya'nın uluslararası entegrasyonuna gölge düşürmekte ve bölgeyi Rusya'nın domine etmesine neden olmaktadır. Ermenistan bu konuda en çok etkilenen ülkedir. İster istemez iç ve dış politika tercihleri Rusya'nın onayından geçmektedir. Sonuç olarak Ermenistan'ın Rusya ile girdiği bağımlılık ilişkisi onu Moskova eksenli bir girdabın içine sürüklemiştir. Erivan'ın bu girdaptan kurtulması ise içeride kalkınmaya yönelik reformist politikalar eşliğinde diasporanın ve radikal milliyetçilerin de onaylayacağı ortak politikalar ekseninde Dağlık Karabağ'ın çözümüne sıkı sıkıya bağlıdır.

(47) Kamer Kasım, "Rusya-Ermenistan İlişkileri: Hegemon Güç ile Stratejik Ortağı Arasındaki İlişki", içinde İhsan Çomak (ed), *Rusya, Stratejik Araştırmalar -1*, (İstanbul, Tasam Yayınları, 2006), s.240.

(48) Gülay Mutlu, "Ermenistan Yeni Döneme Girenken (!)", *Analist*, Mayıs 2013.

(49) Kerim Has, "Doğu Ortaklığı-Gümrük Birliği Rekabetinde Rusya'nın Ermenistan Hamlesi", *Analist*, Kasım, 2013.

Kaynakça

Kamer Kasım, "Rusya-Ermenistan İlişkileri: Bölgesel Hegemon Güç ile Stratejik Ortağı Arasındaki İlişki" içinde Hasret ÇOMAK, *Rusya Stratejik Araştırmaları – 1*, TASAM Yayınları, İstanbul, 2006.

Deniz Berktaş, "Ermenistan Avrasya Birliği'ne Katıldı," (<http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/ermenistan-avrasya-birligine-katildi>).

Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları," *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 36, 2008.

Haluk Alkan, *Azerbaycan Paradoksu: Azerbaycan'ın İç ve Dış Politikası*, (Ankara, USAK Yayınları), 2010.

Bilal N. Şimşir, "Ermeni Gailisinin Tarihsel Kökeni Üzerine", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 1, 2001.

Araz Aslanlı, "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu" *Avrasya Dosyası Azerbaycan Özel Sayısı*, cilt. 7, sayı 1, 2001.

M. Turgut Demirtepe (ed), *Dağlık Karabağ Sorunu: Dar Alanda Büyük Oyun*, USAK Raporları, No: 11-04 2011.

Kamer Kasım, *Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya*, (Ankara, USAK Yayınları, 2009).

Dimitri Trenin, "Russia's Security Interests and Policies in the Caucasus Region" içinde "Bruno Coppietes (Ed) *Contested Borders in the Caucasus*, (USA, Vub University Press, 1996).

Kamer Kasım, "Başlangıcından Barış Sürecine Dağlık Karabağ Çatışması." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 2, 2001.

Sedat Laçiner, *Hangi Ermeni Sorunu*, (Ankara, USAK Yayınları, 2009).

Sedat Laçiner, *Türkler ve Ermeniler*, (Ankara, USAK Yayınları, 2005).

Güner Özkan, "Nagorno-Karabakh Problem: Claims, Counterclaims and Impasse", *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, 2006.

Mohiaddin Mesbahi, "Russian foreign policy and security in Central Asia and the Caucasus", *Central Asian Survey*, cilt:12 sayı:2, 1993.

AI Dawisha, Karen Dawisha, *The making of foreign policy in Russia and the new states of Eurasia*, (New York, ME Sharpe Armonk, 1995).

Erik Melander, "The Nagorno-Karabakh conflict revisited: was the war inevitable?", *Journal of Cold War Studies* cilt:3, sayı:2, 2001.

Gümrü üssünün yanı sıra Armavir, Artaşat ve Mengi'de de Rus askeri üssü ve radar tesisleri bulunmaktadır. Bkz. Dimitri Trenin, "Russia's Spheres of Interest, Not Influence", *The Washington Quarterly*, cilt: 32, sayı:4, 2009.

"Russia, Armenia Sign Extended Defense Pact" Radio Free Europe, Radio Liberty, (http://www.rferl.org/content/Russian_President_Medvedev_To_Visit_Armenia/2131915.html)

Kamer Kasım, " Armenia's Foreign Policy: Basic Parameters of the Ter-Petrosian and Kocharian Era" *Review of Armenian Studies*, cilt: 1, Sayı: 1, 2002.

Güner Özkan, "Ermenistan'ın Çıkmazı ve Avrasya Ekonomik Birliği" *Analist*, Ağustos 2014.

Gülây Mutlu, "Ermenistan Yeni Döneme Girerken (!)" *Analist*, Mayıs 2013.

Kamer Kasım, "Ermenistan Parlamento Seçimleri", *Analist*, Haziran, 2012.

Armenia joins Eurasian Union, Economist Intelligence Unit, (<http://country.eiu.com/article.aspx?articleid=592382843&Country=Armenia&topic=Politics&subtopic=Forecast&subsubtopic=International+relations>).

Giorgi Lomsadze, "And the Top Foreign Investor to Armenia Is ...", (<http://www.eurasianet.org/node/70196>).

Habibe Özdal, "Ukrayna Krizi Güncellemesi: Neler Oluyor?", (http://usak.org.tr/kose_yazilari_det.php?id=2352&cat=330#.VETDqmd_sW4).

Haroutiun Khachatrian, "Russia Will Not Abandon the Caucasus,' Putin Tells Armenia", (<http://www.cacianalyst.org/publications/field-reports/item/12875-russia-will-not-abandon-the-caucasus-putin-tells-armenia.html>).

Armen Grigoryan, "Russia Advances Its Position in the South Caucasus", (<http://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/12856-russia-advances-its-position-in-the-south-caucasus.html>).

Deniz Berktaş, "Ermenistan, Avrasya Birliği'ne Katıldı" Al Jazeera, (<http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/ermenistan-avrasya-birligine-katildi>).

Jim Nichol, *Armenia, Azerbaijan, and Georgia: Political Developments and Implications for US Interests*, (USA DIANE Publishing), 2011.

Svante E. Cornell, "Autonomy as a Source of Conflict: Caucasian Conflicts in Theoretical Perspective", *World Politics*, cilt: 54, sayı: 2, 2002.

Stephan H. Astourian, *From Ter-Petrosian to Kocharian: Leadership Change in Armenia*, (Berkeley, University of California, 2000).

Gülây Mutlu, "Ermenistan Yeni Döneme Girerken (!)" *Analist*, Mayıs 2013.

Kerim Has, "Doğu Ortaklığı-Gümrük Birliği Rekabetinde Rusya'nın Ermenistan Hamlesi", *Analist*, Kasım, 2013.

Fyodor Lukyanov , "Avrasya Birliği ve Rusya," *Analist*, Ağustos 2014.